

“DƏDƏ QORQUD” MÖVZUSU POETİK FİKİRDƏ

Azərbaycan poeziyası həmişə mövzu və məzmun baxımından zəngin və rəngarəng olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın bədii düşüncəsində daim özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu səbəbdən, demək olar ki, yazıçı və şairlərimizin hər biri öz yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı hansısa bədii fikirdən, bədii detaldan istifadə etmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrindən bəhs edən, milli-mənəvi dəyərlərimizi, əski adət-ənənələrimizi özündə əks etdirən dastan olmaqla yanaşı, tariximizi, inam və inancımızı da özündə ehtiva edən tarixi, ədəbi bir mənbədir. Bu səbəbdəndir ki, dastan yadelli işğalçılar, dövlətimizi idarə etmək və xalqımızın milli mənsubiyyətini onlara unutturmaq istəyənlər tərəfindən dəfələrlə təqiblərə məruz qalmışdır. “Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının vəzifələri və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri” haqqında Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin 1948-ci il qərarının 1-ci bəndində birbaşa olmasa da, dolayı yolla “Yalançı xalqilik təzahürlərinin tamamilə kökünü kəsmək üçün tədbirlər görsünlər” deməklə “Dədə Qorqud”-a qarşı mübarizə nəzərdə tutulur[9, s.11]. “Kitabi-Dədə Qorqud” Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət, Azərbaycanda isə 1939-cu ildə akademik Həmid Araslı tərəfindən nəşr olunmuşdur. XX əsrin birinci yarısında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının çap olunması cəmiyyətimizdə məşhurlaşmasına səbəb oldu, şairlərin təxəyyülünə də öz təsirini göstərdi. Bu təsir bu günə qədər müasir ədəbiyyatımızda davam edir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə Ə.Dəmirçizadənin XX əsrin 40-cı illərində yazdığı “Dədə Qorqud” librettosu və “Qaraca Çoban” pyesi ilə başlanmışdır. Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığının “Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivləri” mövzusu baxımından müstəsna mövqeyi vardır. Elmdə birmənalı şəkildə təsbit olunduğu kimi, ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin Ş.Şeyxovla müştərək 1943-cü ildə qələmə aldığı librettodur [8, s.12]. Bu mövzuda şeir yaradıcılığı da Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Ə.Dəmirçizadə “Dədə Qorqud” motivləri əsasında yazdığı dram əsərlərində şeirlərdən də istifadə etmişdir. “Dədə Qorqud” librettosu Oğuz elinin ağsaqqalı, bilicisi, müdrik düşüncə sahibi, xalqın məsləhətçisi, onun xoş günlərində sevinən, yaman günlərində kömək edən Dədə Qorqudun qopuzu sinəsinə basaraq hadisələri nağıl etməsiylə başlayır:

Dədə Qorqud demiş ellər adıma,
Çox çatmışam mən ellərin dadına,
Hamı bilir, mindən artıq yaşıam var,
Çox görmüşəm, çox şey gəlir yadıma [2].

Oğuz elinin qəhrəmanlarından olan, hünərləriylə el arasında hörmət qazanmış igid Uruzxan qızlardan öz gözəlliyi ilə fərqlənən, qızılgülə bənzəyən Gülçinə aşiq olur, onunla evlənmək arzusunu bildirir. Gülçin və elin digər qız-gəlinləri bu işə bir şərtlə razı olduqlarını bildirirlər:

Oğlan, bir ox atsan əgər,
Oxla maral tutsan əgər,
Bil ki, məni də ovlamısan,
Ürəyimi də tovlamısan [2].

“Qaraca Çoban” pyesində məclis vaxtı Dədə Qorqud “yan tərəfdə qocaman bir ağacın dalında görünür. Məclisdəkilər onu görmür. Lakin o, yavaş və ağır addımlarla məclisə yaxınlaşır. Bilirsiz (səssiz - Y.İ.) halda ətrafı və məclisi seyr edərək dinləyir və dua edir kimi bir vəziyyət alaraq deyir[8, s.17]:

Daim olsun elimizdə toy-düyün!
Tanrı bizə göstərməsin yaman gün.
Daim olsun dövlətimiz dünyada!
Tanrı bizə gətirməsin dərd, qada” [3, s.10].

Poeziyada, ümumilikdə ədəbiyyatda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının motivlərindən istifadə daha sonralar dövrün mövcud vəziyyətinə uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq azalmış, demək olar ki, yox olmuş, sonralar yenidən güclənmişdir. Ümumiyyətlə “Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında daim mövcud olmuş, onu heç vaxt tərk etməmişdir. N.Ələkbərli göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə genişlənir, çoxlu şeir və poemalar yaranır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ.Səfərlinin, H.Arifin, A.Abdullazadənin, Hidayətin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, R.Z.Xəndanın və b. şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinə çox rast gəlirik. El şairi Səməd Bəyləqanlının “Oğuznamə”, “Elim Dədə Qorqud yurdu”, “Bəyləqan” və s. şeirləri “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda. Ümumən bu qəbilli şeir və poemaların əsas ruhunu soykökə qayıdış, tarixə və folklora yaradıcı münasibətin poetik təzahürləri kimi də qiymətləndirmək mümkündür [5, s.16].

N.Ələkbərlinin müşahidələrinə görə, 80-90-cı illərin ayrıcında poeziyada “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu daha da qüvvətləndi. Xüsusən gənc şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri, obrazları və ideyaları əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Tofiq Qaraqayanın “Mərə kafir”, Səməd Qaraçöpün “Yalncıq” və “Oğuz”, Telman Hüseynin “Ozan” və s. şeirləri ədəbi gəncliyin bu sahədə axtarışlarını əks etdirirdi [5, s.16].

Qurban getdi Alp ərənlər,
Qurban getdi, -Alp oldu.
Yalncıqlar əyildi-əyildi,
Oğuz torpağına qulp oldu...
Yalncığı niyə öldürmədin, Beyrək [11]?

Və yaxud:

... Həmişə içindən yıxıldı Oğuz,
... Həmişə gücündən yıxıldı Oğuz [11].

Səməd Qaraçöpün bu misraları həmin dövrün gənc şairlərinin yaradıcılığında, yaradıcılıqlarının ilk dövrlərində “Dədə Qorqud” mövzusunun kifayət qədər istifadə etmələrinin, bu mövzudan yan keçməmələrinin göstəricisidir.

Tədqiqatçı eposun ədəbiyyata təsirinin çoxplanlı, mürəkkəb və geniş tədqiqat tələb edən iş olmasına işarə edərək göstərir ki, ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” təsiri təkcə birbaşa deyil, həm də dolayısı ilədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” poeziyasının, nəsrinin, bədii-fəlsəfi hikmətinin, orijinal poetikasının təsiri bir çox sənətkarların yaradıcılığında öz izlərini qoymuşdur. Bu təsirin izlərini onlarca şeirdə, hekayədə, miniatür və epik əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür [5, s.16]. Azərbaycan poeziyasında xüsusilə görkəmli şairlərin yaradıcılığında “Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə kiçik janrlardan (şeirlərdən) monumental janrlara (poemalara) doğru istiqamət götürmüşdür. Bu cəhətdən B.Vahabzadə, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, V.Asan və b. şairlər Dədə Qorqud ruhunda təkcə kiçik həcmli şeirlər yazmamış, eləcə də iri poemalar yaratmışlar [7, s.147-148].

Ədəbiyyatdakı bu prosesi bir dalğa hesab edən tədqiqatçı H.Həşimli göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin yazılı ədəbiyyatda yeni bir dalğa ilə qüvvətlənməsi... (XX əsrin – Y.İ.)

70-ci illərindən başlanır. Bunun müəyyən obyektiv və subyektiv səbəbləri də vardır. O doğrudur ki, dastan Azərbaycanda ilk dəfə altmış il bundan əvvəl çap edilmiş, lakin stalinizm dövründə yayılmamış, qərəzli münasibətə hədəf olduğundan ədəbi prosesə təsirsiz qalmış, yalnız 60-cı illərdən sonra dastan yenidən ədəbi həyatda öz qanuni yerini bərpa etməyə başlamışdır [7, s.148]. Şair-ədəbiyyatşünas S.Rüstəmxanlının “70-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına sevginin yenidən çiçəklənməsi” barədəki dəqiq müşahidəsi də bunu təsdiqləyir. Doğrudan da, 1970-90-cı illərdə M.Arazın, R.Behrudin, Dilsuzun, S.Qaraçöpün, son vaxtlar qələmini poeziyada da sınayan M.Süleymanlının və başqalarının bir sıra şeirlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhu, dastandan gələn bədii təsvir və ifadə vasitələri, təsvir üsulu ön planda dayanır. Xüsusən milli oyanışın, etnik yaddaşa qayıdışın poetik məramnaməyə çevrildiyi məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri tutarlı bədii vasitəyə dönür [6, s.57].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müasir Azərbaycan poeziyasına təsirindən danışarkən görkəmli Azərbaycan şairi S.Vurğunun yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, “S.Vurğun bütün yaradıcılığı boyu xalq yaradıcılığının rəngarəng nümunələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı, onun ideya və bədii xüsusiyyətləri, ondan istifadə yolları haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir” [4, s.5].

S.Vurğun xalqın tarixinə, adət-ənənəsinə, folkloruna, ədəbiyyatına, düşüncə tərzinə böyük diqqətlə, hörmətlə yanaşan bir şair idi. S.Vurğun ədəbi abidələrimizdən də söz açmış, onların mahiyyətini, ideya və spesifikasiyalarını açıqlamağa çalışmışdır. “Dədə Qorqud” kimi misilsiz abidənin mədəniyyətimizin, milli təfəkkürümüzün inkişafında, estetik düşüncəmizin formalaşmasında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir. S.Vurğunun bədii və elmi yaradıcılığında folklor motivləri məsələsinə məqalələr həsr etmiş prof. C.Abdullayev sənətkarın “Dədə Qorqud” eposuna münasibətini də ayrıca məqalədə təhlil etmişdir. Alimə görə, “möcüzəli və qədim sənət abidəsi” olan “Kitabi-Dədə Qorqud” “şairi ömrü boyu düşündürmüş və vaxtaşırı olsa da, istər bədii, istərsə də elmi-nəzəri əsərlərində ondan söhbət açmış, yaradıcılığında ondan bol-bol faydalanmışdır [1, s.126].

Görkəmli şairimiz S.Vurğunun “Gələcəyin toy-bayramı” şeirində Azərbaycan ölkəsi və insanın gələcəyi Dədə Qorqudla birgə təəvvür olunur [7, s.150]:

Alqış bizim getdiyimiz bu dediyim gələcəyə!..
Bizim Odlar ölkəsi də mahnısını deyə-deyə
Öz şeirinin nəfəsilə yaşayacaq o zaman da;
Dədə Qorqud dediyimiz min bir yaşlı bir ozan da.
Qoca vaxtı öz sazını sinəsinə basacaqdır,
Bütün xalqlar və tayfalar ona qulaq asacaqdır [1, s.127].

Şair öz obrazlarını yaradarkən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının obrazlar sistemindən metaforik vasitə kimi istifadə etmişdir. Prof. C.Abdullayevə görə sənətkarın “Fərhad və Şirin” poemadakı Azər baba obrazı Dədə Qorqudu xatırladır. Alim belə hesab edir ki, Qorqud Dədənin obrazı poemada Azər baba və müdrik Ozan obrazları arasında “bölünmüşdür”. O yazır ki, Azər babanın müdrikliyi ilə Ozanın sazı və sözü sanki bir-birini tamamlayır və bizə elə gəlir ki, şair, ehtimal ki, bunları simvolik şəkildə mənalandıraraq, ağılı, idrakı, təcrübəni, müdrikliyi Azər babanın, mahnı, musiqi və incəsənəti isə Ozanın timsalında vermişdir. Lakin hər halda “Azər baba, üstə gəl Ozan, bərabərdir Dədə Qorqud” (Azər baba + Ozan = Dədə Qorqud) düsturuna mənaca haqq qazandırmaq mümkündür [1, s.131-132].

Görkəmli şair B.Vahabzadənin dastanın obraz və ideyalarından istifadəsinin kökündə məhz milli ideyalar, milli özünütəsdiq idealları dururdu. “Azərbaycan oğluyam” şeirində “anasının torpaq”, “atasının od olduğunu” və “oddan yarandığını” milli özünütəsdiqin ən ali və ülvə səviyyəsi kimi bəyan edən B.Vahabzadə milli varlığımızın “hünər” keyfiyyətini vəsf edərək “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən [10, s.197].

Yuxarıdakı qeyd olunan fikirlər, gətirilən nümunələr bir daha sübut etdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı milli-mənəvi dəyərlərimizi-sədaqət, qeyrət, ədalət, səxavət, etibar, humanizm, gözəlliyin tərənnümü, saflıq, düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik, ana müqəddəsliyi kimi dəyərləri özündə əks etdirən bir qaynaqdır. Şairlərimizin, yazıçılarımızın eposa marağının, onun motivlərindən istifadə etmələrinin səbəbi də məhz bu idi, bütün axtarıqları ideya və ideallarını bu eposda tapırdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev C. Səməd Vurğun və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı/ Dədə Qorqud-1300, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 125-134.
2. Dəmirçizadə Ə. Dədə Qorqud (xalq yaradıcılığı eposu). Libretto (musiqisi: Q.Salahov və C.Cahangirovundur. Bakı: Azərbaycan SSR XKS Yanında İncəsənət İşləri İdarəsi. M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası Qızıl ordunun 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycan musiqi və mahnı rəqsləri konserti, 1943)
3. Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban (dörd pərdəli mənzum pyes). Bakı: 1942.
4. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1992, 159 s.
5. Ələkbərli N. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında/ “Azərbaycan” jur., 1999, № 9, s. 13-17.
6. Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri/ Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”, 1998, № 2, s. 56-58.
7. İsmayılova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, “Elm”. 2011, 368 s.
8. İsmayılova Y. Ə.Dəmirçizadənin “Dədə Qorqud” librettosu və “Qaraca Çoban” pyesində Oğuzxalqının milli birlik və vəhdəti ideyaları./“Bakı Universitetinin Xəbərləri” jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 2, s. 12-26.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Biblioqrafiya. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2015, 590 s.
10. Vahabzadə B. Əsərləri (1960-1969). 12 cildə, II c. Bakı: Elm, 2008, 616 s.
11. <http://zim.az/qaracop/919-smd-qarap-sixiram-qlm-btn-canimi.html>

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı daim mövzu baxımından zəngin və rəngarəng olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ən qədim yazılı mənbələrindən biridir. Dastanda xalqımızın qədim adət-ənənələri, düşüncələri, inam və inacları öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən “Dədə Qorqud” mövzusu ədəbiyyatımızda, poeziyamızda həmişə hakim mövqe tutmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər bu mövzu poeziyamızda öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: *“Dədə Qorqud”, dastan, mövzu, poeziya, şeir, poema.*

Rəyçi: *prof. Y.N. İsmayılova*